STEDUM

gemeentebeschrijving
regio Hogeland

Monumenten Inventarisatie Project provincie Groningen

colofon

uitgever : Provincie Groningen

samenstelling
en lay-out : J.T. Possel, kunsthistoricus
M. van der Werff, sociaal-geograaf
J.B. Wolters, stedebouwkundige

INLEIDING

De gemeentebeschrijving van Stedum is ontstaan in het kader van het Monumenten Inventarisatie Project (MIP). Dit project is geinitieerd door de Rijksdienst voor de Monumentenzorg en uitgevoerd door de provincies. Het heeft als doel een globaal overzicht te geven van de stedebouw en bouwkunst uit de periode 1850-1940. De inventarisatie is per provincie, gebiedsgewijs aangepakt. Voor de provincie Groningen waren dat de volgende gebieden: het Hogeland (inclusief de gemeente Slochteren), het Westerkwartier, het Oldambt, de Veenkoloniën en het Gorecht.

Om greep te krijgen op het inventarisatiegebied is de volgende methodiek ontwikkeld:
1 er is een regiobeschrijving gemaakt van elk van de hierboven genoemde gebieden, die een algemeen kader biedt voor de uitgevoerde inventarisaties;
2 in samenhang daarmee is per gemeente een gemeentebeschrijving opgesteld, die nader ingaat op de ontwikkelingen in die gemeente;
3 verder zijn door middel van veldwerk structuren en objecten uit de betreffende periode geinventariseerd. De inventarisatie heeft tevens als toetsing gediend van de regio- en gemeentebeschrijving.

In de gemeentebeschrijving van Stedum wordt in het kort een beeld geschetst van de ontwikkelingsgeschiedenis van de gemeente tot 1940. De volgende aspecten komen hierbij aan de orde:

1 begrenzing en ligging van het gebied
2 ontstaansgeschiedenis
3 grondgebruik
4 infrastructuur
5 nederzettingsstructuur.

Na deze ontwikkelingsschets van de gemeente wordt tenslotte in hoofdstuk 6 doel en methodiek van het stedebouwkundig veldonderzoek en de inventarisatie van de bouwkunst weergegeven.

Bij de totstandkoming van deze gemeentebeschrijving en de inventarisatie hebben wij van de kant van de gemeente alle mogelijke medewerking ontvangen. Wij willen haar hiervoor hartelijk bedanken.

J.T. Possel
M. van der Werff
J.B. Wolters

Inhoudsopgave

GEMEENTEBESCHRIJVING STEDUM

1 Ligging.....1

2 Ontstaansgeschiedenis.....2
2.1 Geologische geschiedenis.....2
2.2 Bewoningsgeschiedenis.....2

3 Agrarisch grondgebruik.....4

4 Infrastructuur.....7
4.1 Landwegen.....7
4.2 Waterwegen.....7
4.3 Spoorwegen.....8
4.4 Overig vervoer.....8

5 Nederzettingsstructuur.....9
5.1 Algemeen.....9
5.2 Nederzettingsstructuur per dorp.....11
- Stedum.....11
- Garsthuizen.....14
- Westeremden.....15
5.3 Verspreide bebouwing.....17

INVENTARISATIE

6 Inventarisatie stedebouw en bouwkunst.....18
6.1 Stedebouwkundig veldonderzoek.....18
- Stedebouwkundige typologie Stedum
6.2 Inventarisatie van de bouwkunst.....19

LITERATUURLIJST.....20

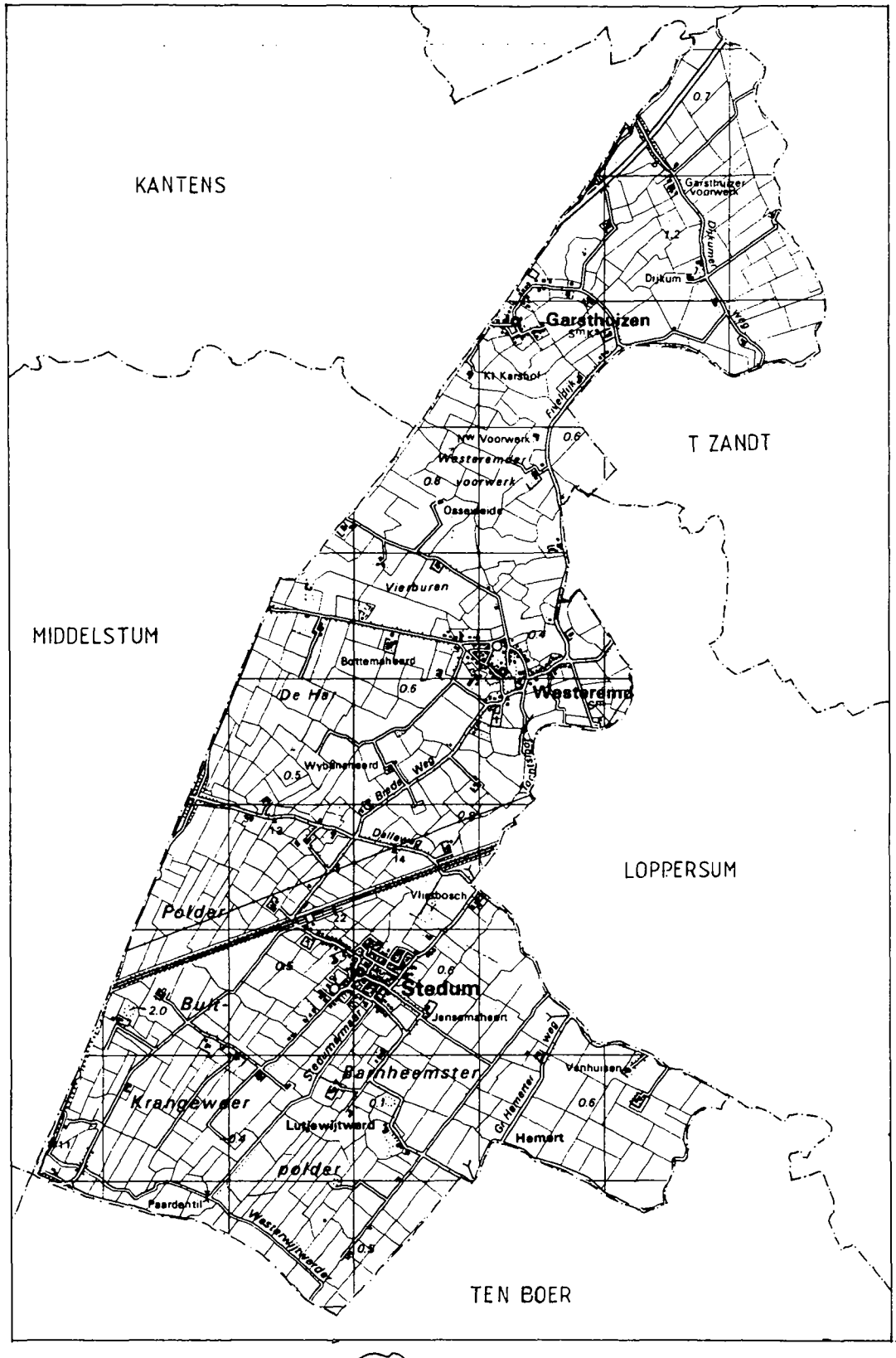

GEMEENTE STEDUM

0 1 2,5 KM

GEMEENTEBESCHRIJVING STEDUM

1 Ligging

De gemeente Stedum ligt in het noorden van de provincie Groningen. Het gebied wordt in het westen begrensd door de gemeenten Middelstum en Kantens, in het oosten door 't Zandt en Loppersum en in het zuiden door Ten Boer. In het uiterste noorden grenst het aan de gemeente Hefshuizen. Het grondgebied van de gemeente beslaat 2463 hectare.

In de gemeente liggen de dorpen Garsthuizen, Stedum en Westeremden. De verspreide bebouwing bestaat o.a. uit het gehucht Lutjewijtwerd.

Na de gemeentelijke herindeling van 1 januari 1990 vormt Stedum samen met de voormalige gemeenten Loppersum, Middelstum en 't Zandt de nieuwe gemeente Loppersum.

2 Ontstaansgeschiedenis

2.1 Geologische geschiedenis

Rond 2500 voor Christus bestond het noorden van Groningen nog uit waddengebied. Daarna groeide door veenvorming en aanslibbing het landschap aan. Van 1000-600 voor Christus was er sprake van een transgressiefase (= periode waarin de zeespiegel stijgt), waarin door sedimentatie op de hogere delen van de ondergrond kwelderwallen werden gevormd. Eén van deze kwelderwallen loopt van Usquert in zuidelijke richting via Middelstum en Lutjewijtwerd naar Ten Post en vervolgens in noordelijke richting via Eenum naar Spijk. Deze kwelderwal vormde de oevers van de Fivelboezem, het mondingsgebied van de rivier de Fivel in de Waddenzee. Deze rivier was een natuurlijke afwateringsgeul voor de meer zuidelijk gelegen veengebieden.

Aan het begin van de jaartelling heeft het kweldergebied zich in noordelijke richting uitgebreid en strekte zich uit tot even voorbij het dorp Stedum. In de loop der tijd wisselen transgressiefasen en rustige perioden elkaar af. Tijdens de overstromingen vond sedimentatie plaats en groeide het kweldergebied verder aan. Tot omstreeks 1000 na Christus bevond de huidige gemeente Stedum zich op de westelijke oever van de Fivelboezem. Daarna volgde een periode waarin de Fivelboezem snel dichtslibde en werd bedijkt. De oude loop van de rivier de Fivel vormde (voor de gemeentelijke herindeling) gedeeltelijk de gemeentegrens.

Deze ontwikkelingen hebben geleid tot een gebied waarin de hoogte varieert van 1,0 meter -NAP tot 2,8 meter +NAP. De grond bestaat hoofdzakelijk uit zavel en lichte klei.

2.2 Bewoningsgeschiedenis

De eerste bewoners vestigden zich waarschijnlijk vanaf 600 voor Christus in dit gebied. Toen was de kwelderwal zo hoog opgeslibd, dat hij voor bewoning geschikt was. Om zich tegen de voortdurende overstromingen van de zee te beschermen, hoogden de bewoners later hun woonplaats op, waardoor op de kwelderwal o.a. de wierde Lutjewijtwerd ontstond.

Omstreeks het begin van de jaartelling breidde het kweldergebied zich in noordelijke richting uit en werd op een kleine kwelderwal de wierde Stedum gevormd. Kort na het begin van de jaartelling kwam het wierdedorp Westeremden tot ontwikkeling, dat tot circa 1000 na Christus aan zee lag. Daarna slibde de zeeboezem snel dicht en vonden vanaf 1192 bedijkingen plaats. Langs één van deze eerste Fiveldijken ontstond Garsthuizen. In 1718 was met de aanleg van de Middeldijk de inpoldering van de Fivelboezem voltocid.

Toen de Fivelboezem was dichtgeslibd en de eerste bedijkingen plaatsvonden, stagneerde de waterafvoer steeds meer. Oorspronkelijk vond de afwatering namelijk plaats via een systeem van west naar oost lopende geulen die het water naar de Fivelboezem afvoerden. Een deel van dit natuurlijke afwateringssysteem is in het huidige stelsel van maren en tochten bewaard gebleven.

Waarschijnlijk werd omstreeks 900 na Christus het kanaal de Delf gegraven, dat naast een scheepvaartverbinding ook belangrijk was voor de afwatering van het gebied. Dit oost-west lopende kanaal stroomde van de Fivelboezem noordelijk van Stedum (ter hoogte van de Delleweg) richting Reitdiep. Het is tegelijkertijd met de Fivelboezem dichtgeslibd. Omdat het water toen niet meer naar de voormalige zeeboezem kon worden afgevoerd, werd rond het midden van de dertiende eeuw het Maarvliet gegraven dat het water in noordoostelijke richting moest afvoeren. Ook dit water slibde echter vrij snel dicht. Halverwege de vijftiende eeuw vond dan ook een totale omkering van de stroomrichting plaats. Vanaf die tijd gebeurt de afwatering in zuidelijke richting op het Damsterdiep, dat het water naar Delfzijl afvoert.

3 Agrarisch grondgebruik

In de vorige eeuw deed zich in het gebied het Hogeland een omslag voor in het agrarisch grondgebruik. Door o.a. de veepest, verbetering van de waterbeheersing, invoering van de kunstmest en een grote vraag naar akkerbouwprodukten stapten veel boeren over van de veeteelt op de akkerbouw. Zoals uit onderstaande cijfers blijkt, was ook in de gemeente Stedum van een dergelijke omslag sprake.

AGRARISCH GRONDGEBRUIK GEMEENTE STEDUM

jaar	% akker-bouw	% gras-land	% tuin-bouw	tot. opp. cultuurgrond (ha)
1815	49,4	50,6		2504,81
1833	87,0	11,5	1,5	2517,65
1862	87,5	12,5		2371,61
1885	89,3	9,0	1,6	2499,99
1930	90,3	8,0	1,7	2634,78

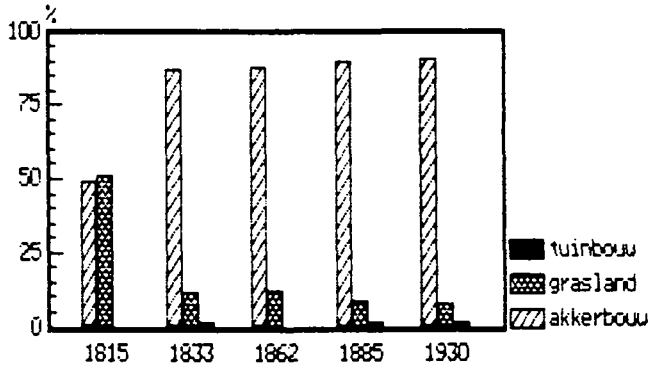

bron: E.W. Hofstee (1985)

In 1833 is de verhouding grasland-bouwland nog bijna gelijk, maar bijna dertig jaar later is het percentage bouwland gestegen tot ongeveer zeventig procent. Deze stijging zet zich tot 1930 door, wanneer ruim tachtig procent van de totale oppervlakte cultuurgrond in gebruik is als bouwland.

Stedum wijkt hiermee af van buurgemeenten als Kantens en Middelstum, waar na de landbouwcrisis van 1885 het percentage bouwland terugloopt ten gunste van de veeteelt. Eén van de redenen hiervan is waarschijnlijk het feit dat de iets jongere grond van de gemeente Stedum geschikter was voor akkerbouw dan de grond van de genoemde buurgemeenten.

In 1907 werd te Stedum de landbouwvereniging "Nittersum" opgericht. Deze vereniging zorgde o.a. voor de aankoop van verschillende landbouwbenodigdheden als kunstmest en zaaizaad en het organiseren van landbouwcursussen. In 1940 kocht de vereniging twee pramen voor graanvervoer.

Belangrijk voor de teelt van akkerbouwprodukten is een goede afwatering. De behoefte aan een steeds betere beheersing van de waterstand leidde in de negentiende eeuw tot het ontstaan van zgn. molenpolders. Elke polder had zijn eigen waterschap. In de molenpolders werd het water door molens omhooggebracht en afgevoerd via afwateringsgeulen. In de loop der tijd zijn de meeste watermolens verdwenen en vervangen door stoom- of electrische gemalen. In de gemeente Stedum werden de volgende molenpolders met bijbehorende waterschappen opgericht:

- Barnheemsterpolder. De watermolen, een grote achtkante bovenkruier, werd in 1868 aan het Stedumermaar gebouwd en heeft dienst gedaan tot 1953. Daarna is de molen afgebroken en vervangen door een electrisch gemaal.
- Bultstermolenpolder. De watermolen aan het Maarvliet heeft tot 1948 gewerkt en is daarna gesloopt.
- Krangeweerstermolenpolder. De achtkante watermolen werd in 1867 gebouwd. In 1947 waaide hij om en was niet meer te repareren.
- Oosterkrangeweersterpolder, opgericht onder de naam Bodewespolder. In deze polder stond van 1857 tot 1956 een molen. Dit was eerst een spinnekopmolen, die later werd vervangen door een achtkante bovenkruier.
- Westerkrangeweersterpolder. In deze polder heeft van 1910 tot 1952 een stenen molen met bovenkruier gestaan.

In 1947 werden de drie Krangeweersterpolders met de Bultstermolenpolder samengevoegd tot de polder Bult-Krangeweer, die in 1948 een electrisch gemaal kreeg. De waterschappen zijn inmiddels opgeheven. De gemeente Stedum valt tegenwoordig o.a. onder de waterschappen Hunsingo en Fivelingo.

Zoals in de vorige paragraaf reeds is opgemerkt, gingen de bewoners eerst op de hogere delen in het gebied wonen. Zij benutten de oude kreken en prielen als perceelsscheiding, waardoor een onregelmatig blokverkavelingspatroon ontstond. Na de aanleg van dijken werden er sloten gegraven en ontwikkelde zich een meer rationele verkaveling: de regelmatige blokverkaveling.

In 1850 komt in Stedum zowel onregelmatige als regelmatige blokverkaveling voor. In 1963 is in het zuidoostelijke deel van de gemeente, in het gebied De Vennen, een ruilverkaveling uitgevoerd. Door onderlinge grondruil en verbetering van de waterbeheersing werden grotere en beter gevormde kavels tot stand gebracht, terwijl het aantal sloten verminderde. Ook door de ruilverkaveling "Stedum-Loppersum" (1977) zijn wijzigingen in de oude verkavelingsstructuur aangebracht, waardoor het regelmatige patroon een overheersende rol is gaan spelen. Tussen Garsthuizen en Westeremden komt echter nog steeds onregelmatige blokverkaveling voor.

4 Infrastructuur

4.1 Landwegen

De wegenstructuur in de gemeente Stedum wordt bepaald door:

- de ligging van de dorpen
- verspreid voorkomende boerderijen
- de aanwezigheid van oude dijken.

Omstreeks 1850 is er nog maar één weg in de gemeente verhard: de Delleweg (ten noorden van het dorp Stedum), die de dorpen Middelstum en Loppersum met elkaar verbindt. Het overige wegenstelsel in de gemeente bestaat nog uit onverharde wegen.

In de tweede helft van de negentiende eeuw vindt in samenhang met het toenemende wegverkeer een aanzienlijke uitbreiding van het verharde wegenpatroon plaats. Alle dorpen zijn dan via een verharde weg bereikbaar. In het noorden van de gemeente worden de wegen op voormalige dijken aangelegd: de Fiveldijk tussen Westeremden en Garsthuizen en de Dijkumerweg van Garsthuizen richting Uithuizermeeden.

Verder komen er betere verbindingen met de buurgemeenten tot stand. Ook de meeste boerderijen zijn beter toegankelijk via verharde opritten.

Van 1900 tot 1940 vinden er slechts weinig veranderingen plaats. Dan wordt de weg van Westeremden naar Huizinge verhard plus nog enkele toegangswegen naar boerderijen.

4.2 Waterwegen

In de gemeente Stedum komen vier waterwegen voor:

- Garsthuizermaar (natuurlijk)
- Stedumermaar (natuurlijk, vergraven tussen 1600-1850)
- Westeremdermaar (natuurlijk)
- Westerwijtwerdermaar (natuurlijk, vergraven voor 1600)

De maren hebben een natuurlijke ontstaanswijze, het zijn van oorsprong wadgeulen. Ze dienden eerst voor de afwatering, maar werden later ook gebruikt voor de scheepvaart. Ten behoeve van de scheepvaart werden de maren vergraven en gekanaliseerd en werden in de dorpen Garsthuizen, Stedum en Westeremden haventjes aangelegd. De maren staan in verbinding met het Damsterdiep.

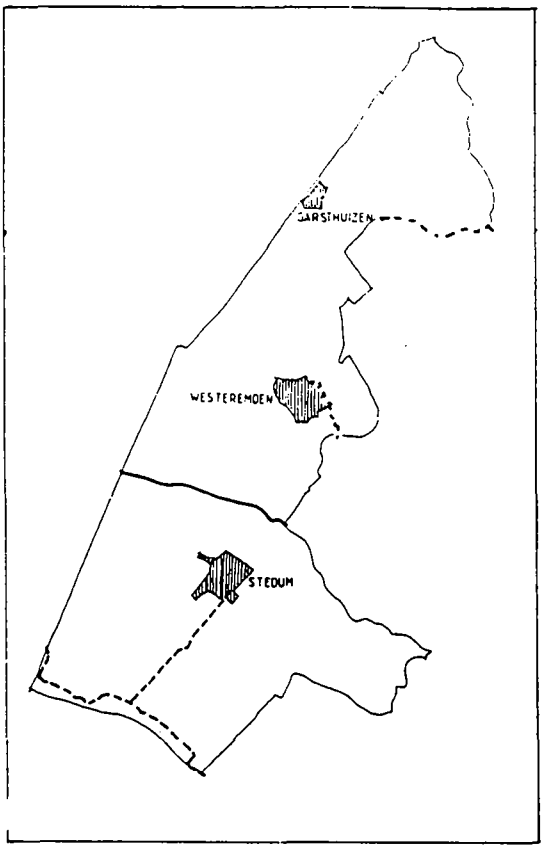

±1850

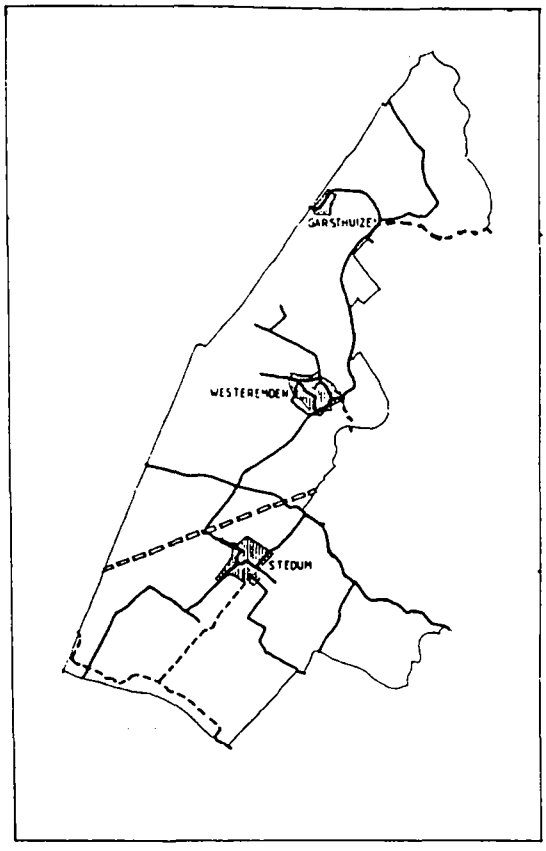

±1900

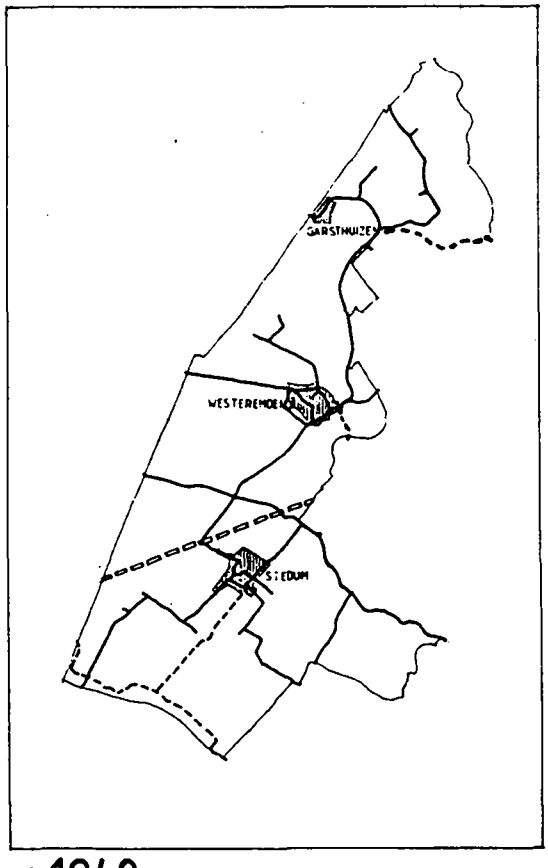

±1940

GEMEENTEGRENS
VERHARDE WEG
WATERWEG
SPOORWEG

GEMEENTE
STEDUM

0 1 2 3 4 5KM

Tot de opkomst van het wegverkeer hadden de waterwegen een belangrijke vervoersfunctie. Zeilschepen, trekschuiten en later ook stoomboten zorgden voor een regelmatig vervoer van goederen en personen naar de stad Groningen.

4.3 Spoorwegen

In 1866 kreeg de provincie Groningen haar eerste spoorlijn. Daarna volgen er meer en in 1884 werd door de Maatschappij tot Exploitatie van Staatsspoorwegen de spoorlijn Groningen - Delfzijl aangelegd. Deze spoorlijn loopt o.a. via Stedum, dat een station kreeg. Dit station is inmiddels onder de slopershamer gevallen en vervangen door een stalen abri. Het bijbehorende stationskoffiehuis staat er nog wel en is nu in gebruik als woning.

4.4 Overig vervoer

Vanaf het begin van deze eeuw werd een deel van het goederenvervoer verzorgd door boderijders. Met paard en wagen en later met de vrachtwagen, reden ze naar de stad Groningen om bestellingen voor de dorpsbewoners op te halen. Zo reden in 1935 vanuit Garsthuizen, Stedum en Westeremden regelmatig boderijders naar de stad.

5 Nederzettingsstructuur

5.1 Algemeen

In deze paragraaf wordt een beeld geschetst van de ontwikkelingen in de bevolkings- en woningaantallen. In de volgende paragraaf worden de dorpen beschreven en in paragraaf 5.3 komt de verspreide bebouwing aan bod.

inwoners in de gemeente Stedum

jaar	1859	1869	1879	1889	1899	1930	1947	1987
aantal	1885	2005	2041	2141	2257	2309	2417	2008

woningen in de gemeente Stedum

jaar	1859	1899	1930	1947	1987
aantal	305	502	567	589	741

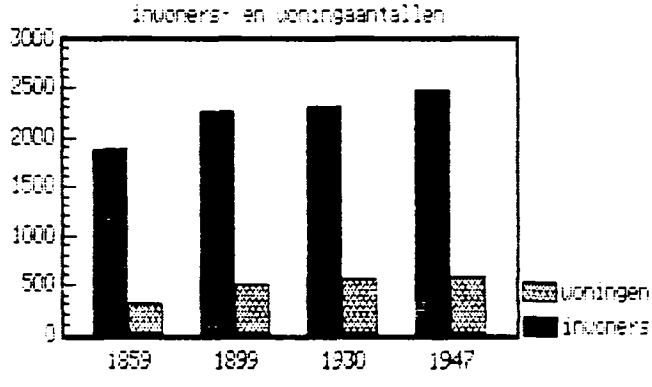

bronnen: - volkstellingen
- C.B.S.

In de periode 1859-1947 vertoont het aantal inwoners een stijgend verloop, waarbij van 1859 tot 1869 de toename het grootst is: gemiddeld 12 personen per jaar. Deze stijging heeft waarschijnlijk zijn oorzaak in de toenemende werkgelegenheid in de landbouw: de omslag van grasland naar de meer arbeidsintensieve akkerbouw veroorzaakte een grote vraag naar landarbeiders. Na 1947 zet een daling van het aantal inwoners in.

In de periode 1859-1899 treedt een forse toename op van het aantal woningen. In veertig jaar worden er bijna 200 woningen bij de bestaande 305 gebouwd. Door de relatief minder snelle stijging van het aantal inwoners in deze periode daalt de woningbezetting van 6,2 personen per woning naar 4,5 in 1899. Van de eeuwwisseling tot 1947 is de toename van het aantal woningen veel minder sterk. In bijna vijftig jaar komen er nog geen negentig woningen bij. De woningbezetting daalt eerst nog tot 4,1 in 1930, maar blijft dan tot 1947 stabiel. Van 1947 tot 1987 worden er 152 woningen bijgebouwd. Door de afname van het aantal inwoners is de woningbezetting in 1987 gedaald tot 2,7.

5.2 Nederzettingsstructuur per dorp

Stedum

Stedum ligt in het zuiden van de gelijknamige gemeente aan het Stedumermaar en was tot 1 januari 1990 het hoofddorp van de gemeente Stedum. Het ligt in het gebied dat al voor het begin van de jaartelling was opgeslibd. Stedum is van oorsprong een wierdedorp met een langgerekte, min of meer rechthoekige verkavelings-structuur. Het is een voorbeeld van de in omvang beperkte groep van handelswierden, die een regionale handelsfunctie hadden in de tijd dat het wierdenlandschap zich optimaal manifesteerde. De ligging van Stedum aan het vaarwater van de Fivel heeft hier vermoedelijk een rol bij gespeeld.

In de negende à tiende eeuw wordt in het dorp een kerk gesticht. Omstreeks 1100 wordt het oorspronkelijke houten gebouw door het huidige van steen vervangen. Rond 1250 is de bouw van de forse kerk voltooid. De toren dateert uit de eerste helft van de dertiende eeuw. Rond 1400 wordt ten noorden van de hoofdas de borg Nittersum gebouwd. Op het borgterrein hebben achtereenvolgens drie of vier borgen gestaan, waarvan de laatste in 1818 werd afgebroken. Het borgterrein kende een binnen- en een buitengracht. De buitengracht is na 1940 gedempt en hier is nieuwbouw tot stand gekomen. De binnengracht is er nog wel en omsluit het overgebleven, nu onbebouwde borgterrein.

Met name de handelsfunctie, de stichting van de kerk en de borg Nittersum zijn bepalend geweest voor de ontwikkeling van het oude Stedum. Een en ander komt tot uiting in de langwerpige hoofdstructuur van het dorp (zie kaart 'Gebieden', 1*), waarvan de haven in het zuiden en het borgterrein in het noorden de begrenzing vormen. De hoofdas wordt gevormd door de Hoofdstraat, die van het deels door bebouwing omsloten kerkterrein aan het noordwestelijke uiteinde naar de zuid-oosthoek van het voormalige borgterrein loopt. Het centrale gedeelte van Stedum is door de minister van W.V.C. voorgedragen als beschermd dorpsgezicht.

1850

Rond 1850 is de Hoofdstraat aan weerszijden bebouwd. De lage en aaneengesloten bebouwing, waarvan de gevels direct aan de verharding zijn gelegen, geven in samenhang met het smalle straatprofiel de Hoofdstraat een sterk besloten en steenachtig karakter. Hier en daar worden de woningen afgewisseld door een winkel of café.

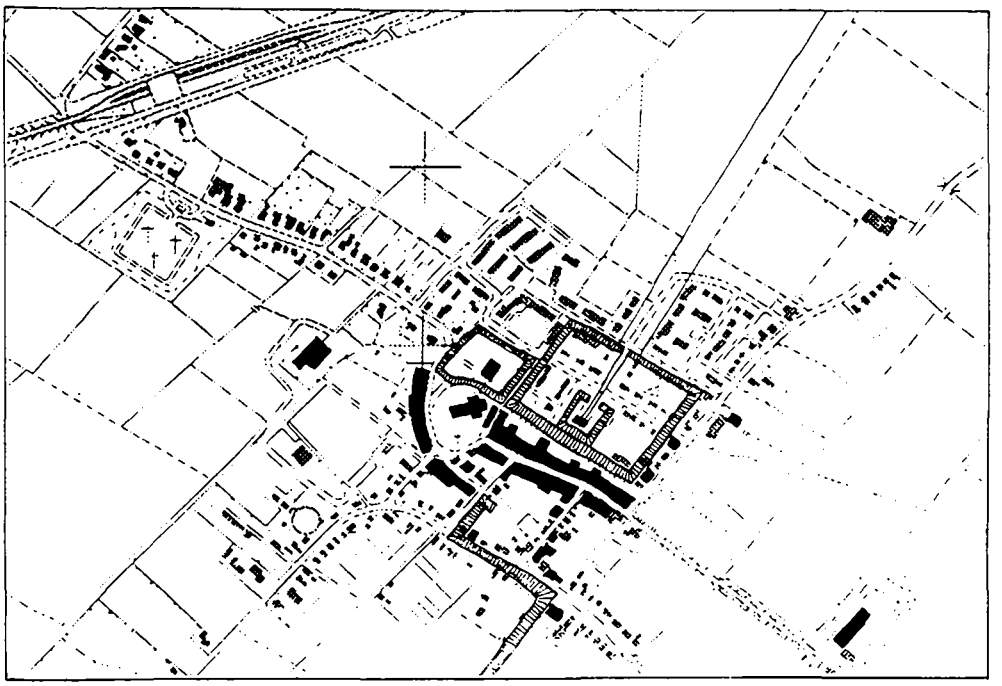

±1850

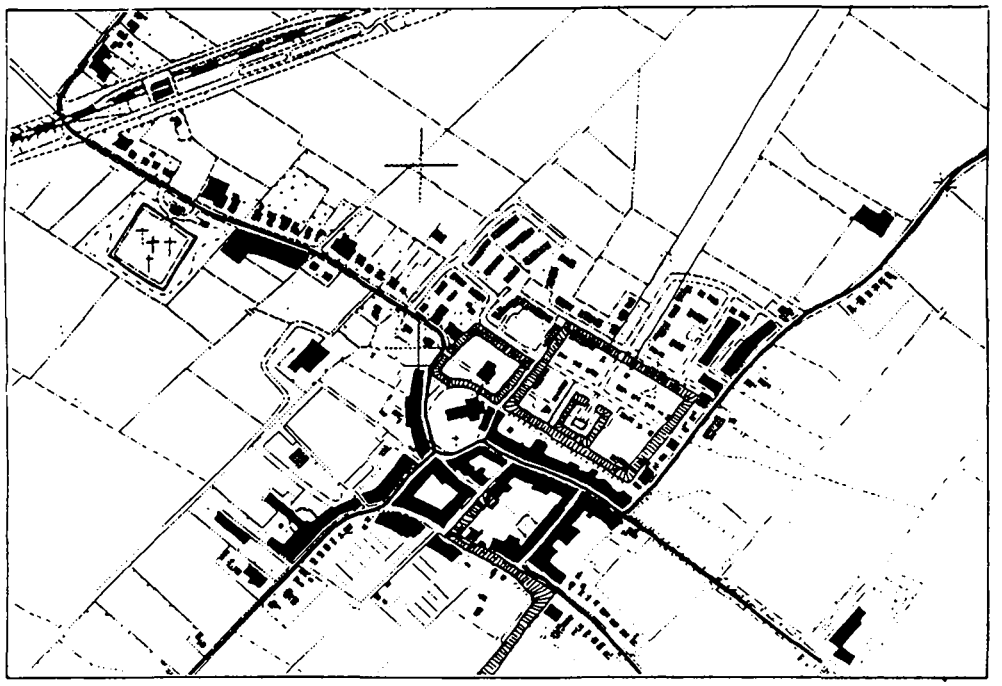

±1900

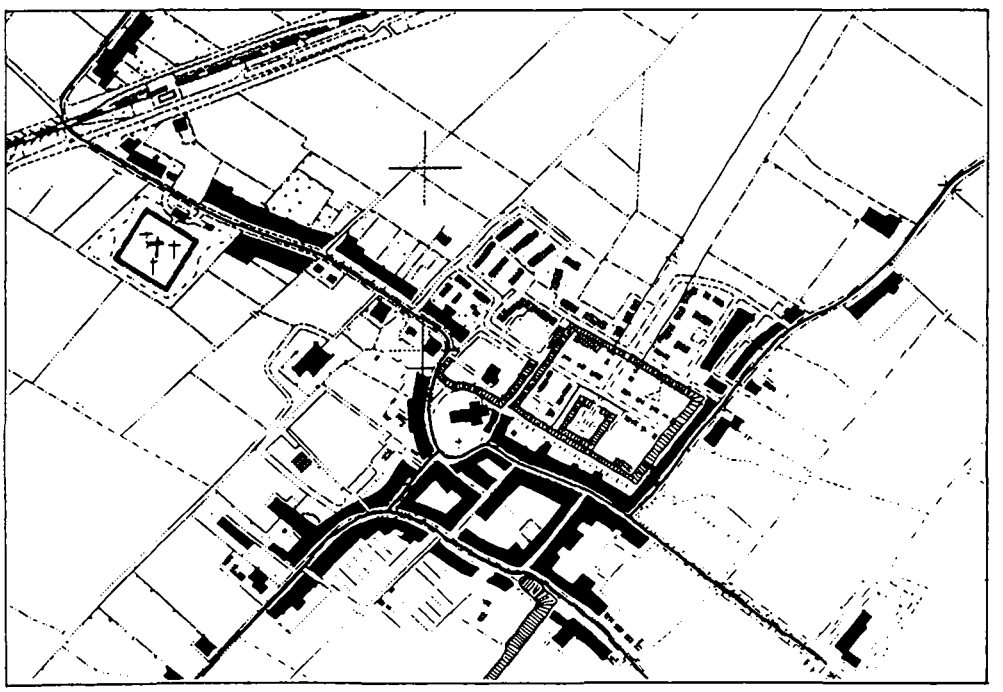

±1940

STEDUM

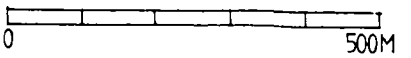

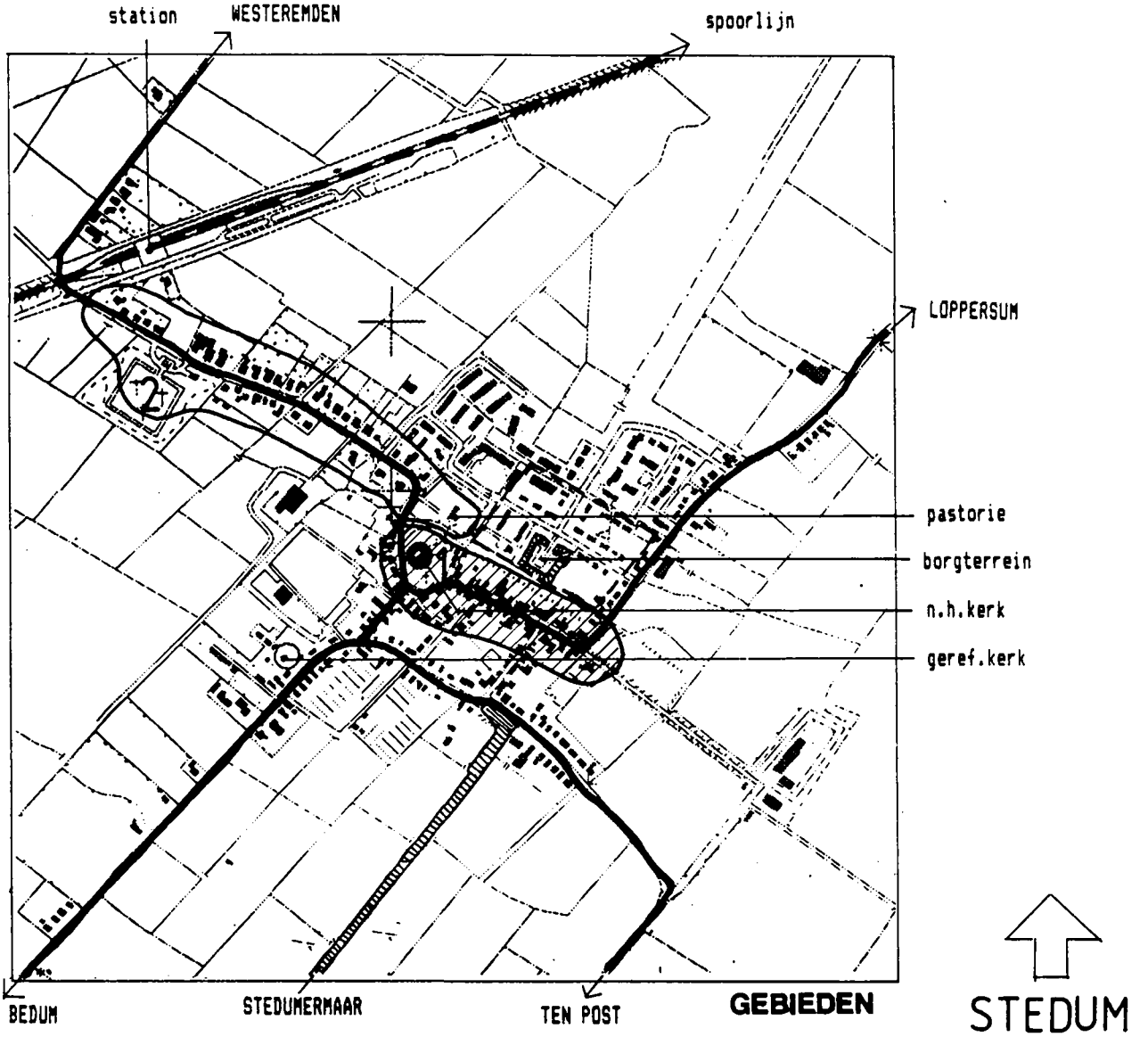
station
WESTEREMDEN
spoorlijn
LOPPERSUM
pastorie
borgterrein
n.h.kerk
geref.kerk
BEDUM
STEDUMERMAAR
TEN POST
GEBIEDEN
STEDUM

De beslotenheid van de Hoofdstraat gaat in noord-westelijke richting over in een meer open gebied rondom de kerk. De kerk is centraal gelegen op een open ruimte, die gedeeltelijk wordt begrensd door een brede sloot en bomen. Aan de zuid-westzijde wordt het kerkterrein begrensd door de bebouwing langs de Kampweg. In het verlengde hiervan bevindt zich nog enige bebouwing aan de Kaakstraat richting haventje. De bebouwing aan deze wegen bestaat overwegend uit eenvoudige panden die direct aan de verharding liggen. Aan het Stedumermaar staat een korenmolen uit 1784. Ten noorden van het kerkterrein bevindt zich het omgrachte pastorieterrein met pastorie. Aansluitend hierop in oostelijke richting ligt het omgrachte borgterrein.

1850-1900

In de tweede helft van de 19de eeuw wordt het gebied tussen Hoofdstraat en Stedumermaar (bij het haventje en langs de Molenstraat) opgevuld. Verder wordt een aanzet gegeven tot bebouwing langs de uitvalswegen: in noordelijke richting aan de Lopsterweg en in zuidelijke richting aan de Bedumerweg en, na de aanleg van het station, ook in westelijke richting aan de Stationsweg. Daarnaast vindt er verdichting en vervanging van de bebouwing langs de Hoofdstraat plaats.

De bebouwing aan de Molenstraat is aaneengesloten en de panden liggen direct aan de verharding, aansluitend op het gesloten karakter van de Hoofdstraat. Aan de uitvalswegen is de uitbreiding ruimer van opzet, waarbij de panden op grotere kavels met voortuin zijn geplaatst. Aan de Bedumerweg wordt o.a. een gereformeerde kerk (1875) gebouwd en aan een zijpad van deze weg (de Ypeylaan) komt een opvallend rijtje kleine arbeidershuisjes te staan, dat in de loop der jaren nogal wat veranderingen heeft ondergaan.

Aan de weg richting spoor, die vanaf het spoor doorloopt naar Westeremden, worden een boerderij en een aantal vrijstaande burgerwoningen, vnl. van het symmetrische type, neergezet. Deze woningen zijn relatief eenvoudig van aard. Verder wordt aan deze weg een kerkhof aangelegd.

Naast uitbreiding van het aantal winkels en café's aan de Hoofdstraat en Molenstraat is er bedrijvigheid in de vorm van een vlasfabriek aan de Lopsterweg. De korenmolen bij het Stedumermaar wordt in 1891 vervangen en brandt in 1936 af.

1900-1940

In deze periode vindt er vnl. uitbreiding plaats van de bebouwing langs de uitvalswegen Bedumerweg, Lopsterweg en Stationsweg. In 1922 wordt aan de zuidzijde van het dorp de haven en een deel van het Stedumermaar gedempt. Hierdoor kan de Bedumerweg in oostelijke richting worden doorgetrokken (dan Dr. Triezenbergstraat genoemd) en aansluiten op de Lellensterweg. Onlangs is aan het eind van het Stedumermaar een aanlegplaats voor de recreatievaart gemaakt.

De bebouwing aan de Stationsweg wordt verder aangevuld met vrijstaande burgerwoningen met tuin. Deze woningen worden richting oude kern luxer van aard. In 1926 komt aan deze straat het gemeentehuis van Stedum. Bij de kruising van de Stationsweg met de Kampweg wordt aan de ene kant van de straat in de jaren dertig een luxueuze dokterswoning op zeer ruime kavel gebouwd, terwijl aan de overkant de oude, fraai in het groen gelegen pastorie wordt vervangen door een nieuwe met Delftse School-invloeden. De Stationsweg met als beeindiging het pastorieterein vormt door zijn variatie aan woningtypen en bouwstijlen een goed voorbeeld van een lineaire uitbreiding na aanleg van het spoor (zie kaart 'Gebieden', 2*).

Aan de Bedumerweg wordt in 1920 een chr. basisschool met meesterswoning gebouwd, die nog steeds als zodanig in gebruik is. Verder komen er nog een aantal vrijstaande burgerwoningen met tuin bij.

In deze periode wordt het gedeelte van de Lopsterweg dat grenst aan het borgterrein opgevuld met arbeiders- en burgerwoningen en hier en daar een winkel. De bebouwing is voornamelijk gelegen aan de linkerzijde van de weg. Aan de rechterzijde staan een boerderij en een woonhuis en verder van de bebouwde kom af, nog enkele arbeiderswoningen.

Vanaf de jaren vijftig wordt ten noorden van het borgterrein een nieuwbouwwijk gerealiseerd, waarbij de buitengracht van het borgterrein wordt gedempt.

* onder 'Gebieden' worden verstaan die plekken in het dorp die de aandacht verdienen omdat de bebouwing er overeenkomst vertoont qua ouderdom en/of type en/of architectonische kenmerken. Een uitzondering hierop vormt 'Gebied 1' dat de oude kern aangeeft.

Garsthuizen

Garsthuizen ligt in het noorden van de gemeente Stedum. Een deel van het dorp (Startenhuizen) valt onder de gemeente Kantens. Garsthuizen is ontstaan in de twaalfde eeuw na aanleg van één van de eerste Fiveldijken. Hoewel Garsthuizen een dijkdorp is staan er plaatselijk wel gebouwen op verhoogd terrein, zoals de kerk en een enkele boerderij.

De structuur van het dorp wordt gekenmerkt door het bochtige beloop van de doorgaande weg (Kuiperijweg/ Smydingheweg), die het oude tracé van de dijk volgt. Langs deze weg strekt zich de bebouwing uit. Daarnaast komt ten zuiden van de kerk nog een kleine concentratie woningen voor. In het algemeen is de bebouwing eenvoudig van aard.

1850

Rond 1850 bestaat Garsthuizen uit een groepje woningen bij de oude kerk. Verder komen er verspreid nog enkele huizen en boerderijen voor, die voornamelijk langs de doorgaande weg liggen. Het dorp heeft twee korenmolens, waarvan er nu nog één (iets buiten de bebouwde kom) over is.

1850-1940

In deze periode breidt het dorp zich verder uit. De uitbreiding vindt vnl. plaats aan de doorgaande weg. Aan de Kuiperijweg ligt de bebouwing, waaronder een aantal bedrijfjes, direct aan de weg. De bebouwing aan de Smydingheweg ligt op ruimere kavels en varieert qua bouwtijd van 1900-1940. Het merendeel bestaat uit eenvoudige woningen, af en toe afgewisseld met een luxer type of boerderij. Aan de Smydingheweg wordt in de de jaren dertig ook een kerkhof aangelegd met een fraai opslaghuisje met torentje op de nok. In het gebied ten zuiden van de kerk komen naast een enkele winkel vooral arbeiderswoningen te staan. De oude kerk wordt in 1873 vervangen door het huidige gebouw, dat opvalt omdat de torenspits ontbreekt (deze is eraf gehaald om te worden gerestaureerd).

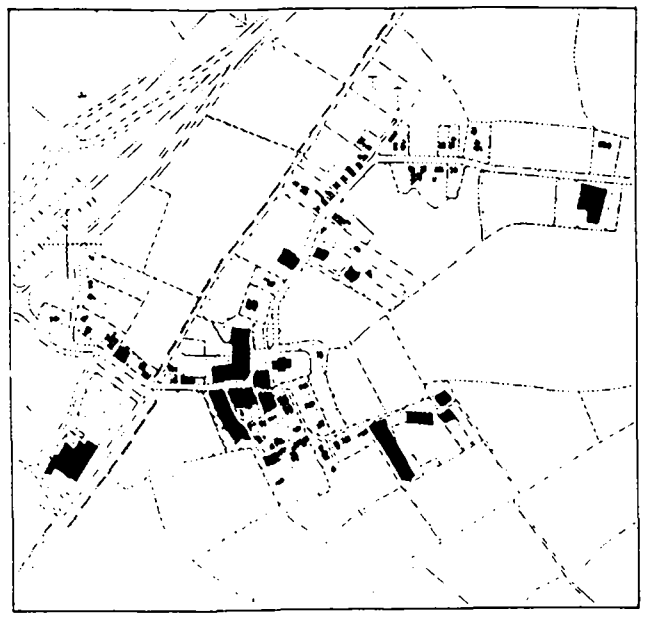

±1850

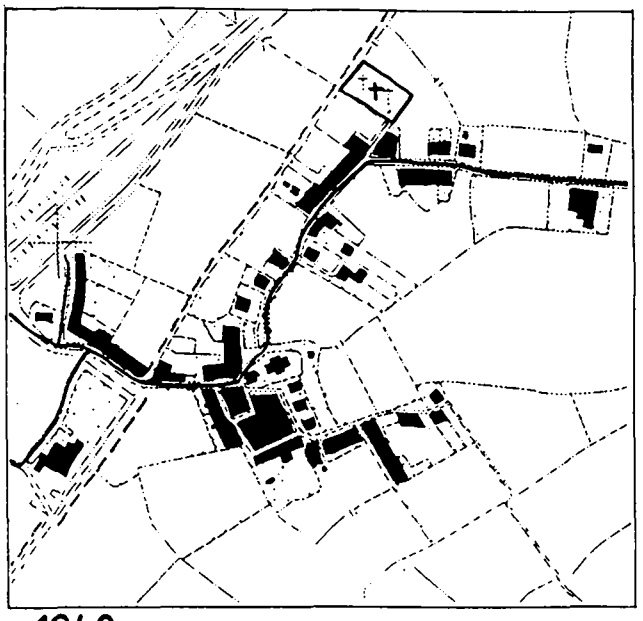

±1940

GARSTHUIZEN

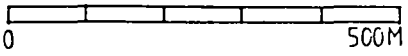

Westeremden

Westeremden ligt in het midden van de gemeente aan het Westeremdermaar. Tot omstreeks 1000 na Christus lag het dorp op de westelijke oever van de Fivelboezem en was het een havenplaats. Door verzanding van de Fivelboezem slibde de haven van Westeremden dicht en rond 1200 werd het vaarwater afgedamd. Eeuwen later krijgt het dorp weer een haventje, maar dan aan het Westeremdermaar.

Van oorsprong is Westeremden een min of meer radiaire wierde. De kerk uit 1259 staat in het midden en aan de voet van de wierde loopt een ringweg. Vanuit deze ringweg maakt een radiair patroon van uitvalswegen het omliggende gebied toegankelijk. De hoofdstructuur van de nederzetting wordt gekenmerkt door een radiaire opbouw in verkaveling. De dorpsbebouwing is in de centrale en noordelijke gedeelte van de wierde geconcentreerd. Langs de buitenrand van de wierde bevindt zich een meer open patroon van agrarische bebouwing. Westeremden is door de minister van W.V.C. voorgedragen als beschermd dorpsgezicht.

1850

Naast de kerk en enkele boerderijen bestaat de wierde-bebouwing rond 1850 voor het grootste deel uit arbeiderswoningen. Deze kleine panden bevinden zich hoofdzakelijk aan de Dorpsweg en liggen direct aan de verharding. Aan de buitenzijde van de wierde ligt aan de Molenweg richting haventje, ook wat bebouwing waaronder een korenmolen. Op het zuidoostelijk deel van de wierde staat de grote negentiende-eeuwse boerderij "Borgsheem".

1850-1940

Naast verdichting en vervanging van de bestaande bebouwing vindt er in deze periode ook uitbreiding plaats. In de tweede helft van de vorige eeuw concentreert de uitbreiding zich aan de bestaande straten aan de noordzijde van de wierde. Langs de Dorpsweg en Kosterijweg ontstaat een dicht en rechthoekig bebouwingspatroon, terwijl aan de Oude Boor en Melkvaaller de bebouwing een meer wisselend en open karakter heeft. Na de eeuwwisseling vindt de uitbreiding vnl. plaats in de vorm van lintbebouwing langs de uitvalswegen.

De bebouwingsexpansie bestaat voor het grootste deel uit eenvoudige en kleinschalige woonhuizen. Hier en daar komen boerderijen te staan.

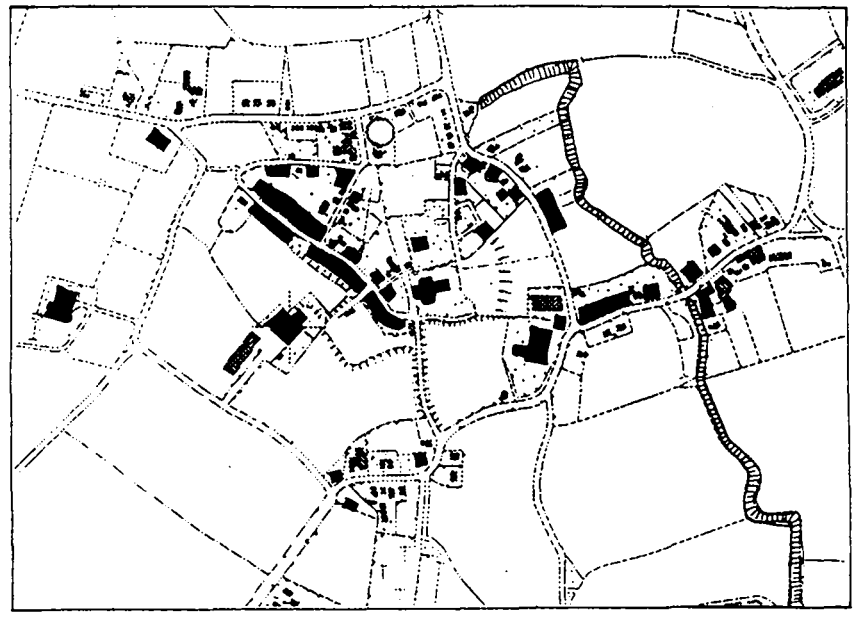

±1850

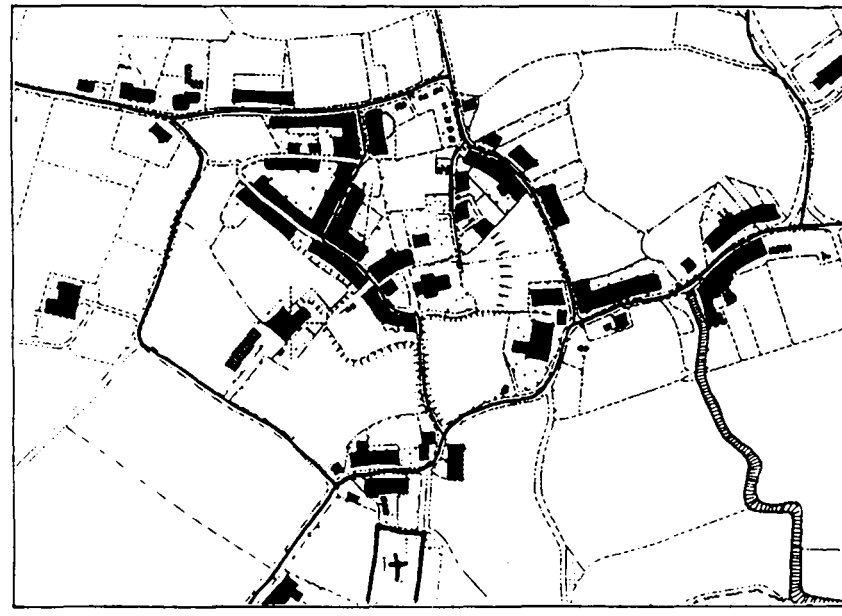

±1940

Omstreeks 1900 wordt een deel van het Westeremdermaar gedempt. Vervolgens wordt in de eerste helft van de twintigste eeuw een deel van de wierde afgegraven. Deze afgravingen betreffen vrijwel het hele, nagenoeg onbebouwd gebleven, zuidelijke en westelijke deel van de wierde. Hierdoor is met name bij de oude kerk een sterke helling ontstaan.

Aan de Kosterijweg wordt in 1883 een parochieschool gebouwd (nu in gebruik als woning). Verder worden aan deze straat, tegenover elkaar, twee gereformeerde kerken met pastorie gebouwd. De kerk uit 1898 is nu in gebruik als verenigingsgebouw. De andere kerk, gebouwd in 1934 met Amsterdamse School-elementen, is nog steeds als zodanig in gebruik. De rest van de bebouwing bestaat uit eenvoudige woningen.

Aan de zuidelijke toegangsweg tot de wierde, de Bredeweg, wordt in 1922 een begraafplaats aangelegd. Aan dezelfde weg worden vanaf begin 1900 een aantal arbeiderswoningen en een paar burgerwoningen gebouwd. Een opvallend rijtje vormen de zes arbeiderswoningen die aan het begin van het dorp aan de oostzijde van de Bredeweg liggen. Ze zijn allemaal van het krimpjestype, maar de drie ervan hebben een wolfsdak en de andere drie een zadeldak.

De Huizingerweg, het noordelijke deel van de ringweg, wordt in de jaren dertig nog aangevuld met enkele eenvoudige burgerwoningen.

5.3 Verspreide bebouwing

De verspreide bebouwing bestaat uit verspeid voorkomende boerderijen en woningen. In een enkel geval liggen de boerderijen gegroepeerd op een wierde, zoals in het gehucht Lutjewijtwerd ten zuiden van Stedum.

Al eerder is aan de orde gekomen dat bij de inpoldering van de Fivelboezem verschillende dijken zijn aangelegd. Een belangrijke bijdrage aan de dijkaanleg werd geleverd door kloosterlingen, die bij voorkeur hun boerderijen (voorwerken genaamd) stichtten in onontgonnen gebied. Deze voormalige kloosterboerderijen werden in een aantal gevallen langs de dijken gebouwd. Later werden deze boerderijen vervangen door nieuwe gebouwen, maar de naam bleef voortleven. Voorbeelden hiervan in de gemeente Stedum zijn de boerderijen 'Nieuw Voorwerk' aan de Fiveldijk en 'Garsthuizervoorwerk' aan de Dijkumerweg. Ook andere boerderijen werden langs de dijken gebouwd, zoals 'Dijkum' en 'Hissemaheerd'.

Voor het overige liggen de meeste boerderijen aan een doorgaande weg. Voorbeelden hiervan zijn 'Oude Har' aan de Delleweg, 'Vlierbosch' aan de Lopsterweg, 'Bottemaheerd' aan de weg van Westeremden naar Huizinge, en 'Filinga' en 'Wybenaheerd' aan de Bredeweg.

6 Inventarisatie stedebouw en bouwkunst

De inventarisatie van stedebouw en bouwkunst heeft als doel inzicht te krijgen in de stedebouwkundige ontwikkelingen die binnen de gemeente hebben plaatsgevonden en in wat er aan waardevolle structuren, complexen en objecten bewaard is gebleven.

De inventarisatie bestaat uit een stedebouwkundig veldonderzoek en een inventarisatie van de bouwkunst.

6.1 Stedebouwkundig veldonderzoek

Door middel van een stedebouwkundig veldonderzoek worden de globale bevindingen over de ontwikkelingen binnen de verschillende kernen in de gemeente geverifieerd. Wanneer er in een nederzetting in de periode 1850-1940 een noemenswaardige ruimtelijke ontwikkeling heeft plaatsgevonden wordt deze op basis van een stedebouwkundige typologie in kaart gebracht. De stedebouwkundige typologie kent een hoofdindeling naar oorspronkelijke functie en ruimtelijke opbouw. Ze onderscheidt de volgende gebieden:

1 stedelijk ingerichte gebieden
1.1 algemeen (functie: gemengd of wonen)
1.2 stedelijke villagebieden

2 niet-stedelijk ingerichte gebieden
2.1 algemeen (functie: gemengd of wonen)
2.2 tuinwijkachtige ontwikkelingen (functie: wonen)
2.3 villagebieden (functie: wonen)

3 gebieden zonder woonfunctie
3.1 industriegebieden (functie: industrie/bedrijvigheid/handel/verkeer)
3.2 groene gebieden (functie: openluchtrecreatie, begraafplaatsen etc.)

andere aanduidingen:
-lineaire ontwikkelingen (functie: gemengd of wonen)
-bestaande kern voor 1850
-gereconstrueerd gebied
-hoofdinfrastructuur

In de gemeente Stedum heeft alleen in het dorp Stedum een vermeldenswaardige uitbreiding plaatsgevonden (zie hoofdstuk 5.2, kaart 'Gebieden'). De stedebouwkundige typologie van Stedum is op de volgende pagina in kaart gebracht.

Bij de rest van de dorpen in de gemeente is een stedebouwkundige typologie achterwege gelaten omdat daar slechts sprake is van verdichting langs het in 1850 al aanwezige stratenpatroon en/of uitbreiding langs bestaande (doorgaande) wegen.

STEDEBOUWKUNDIGE TYPOLOGIE

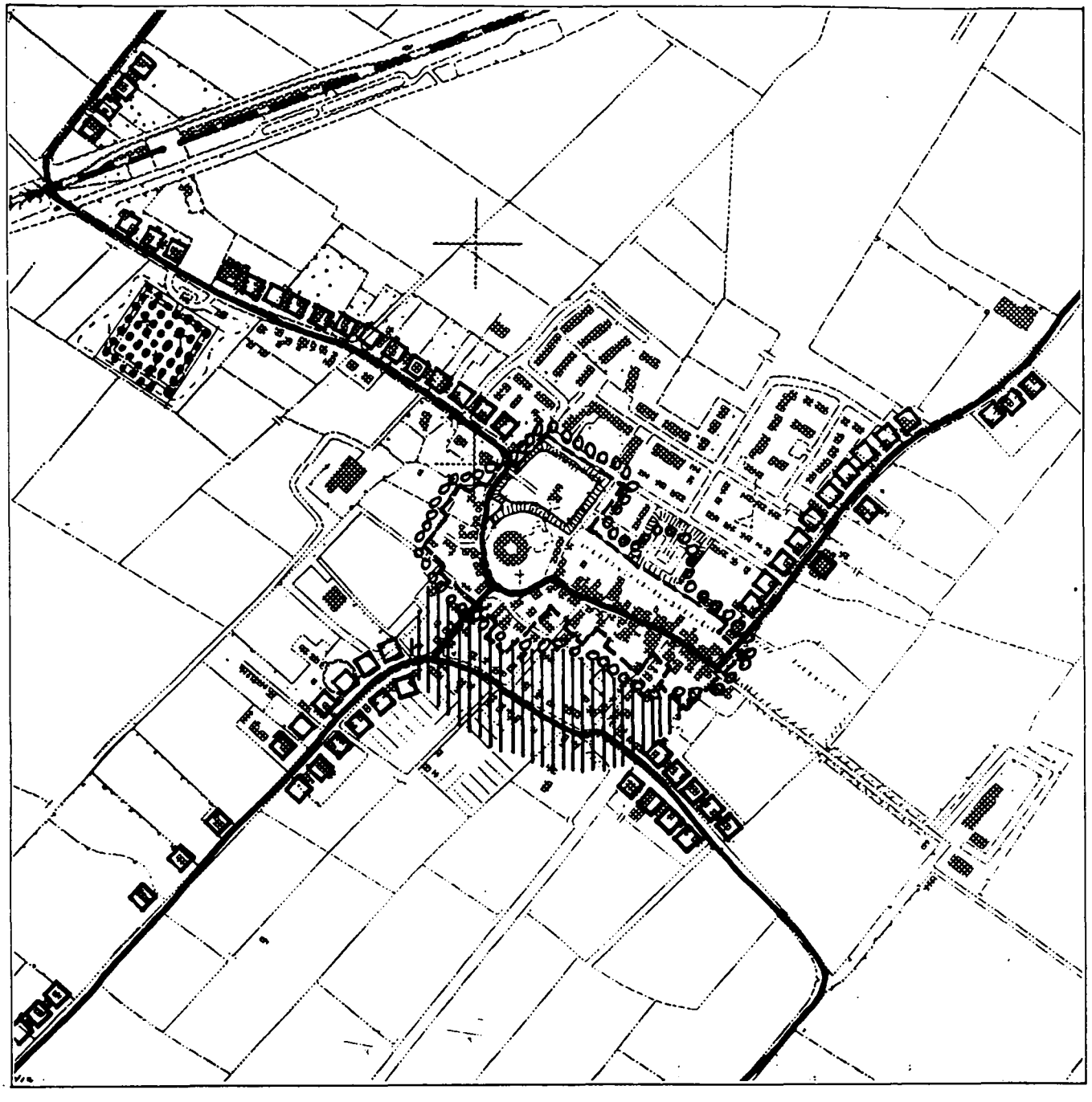

Niet stedelijk algemeen

Groene gebieden (begraafplaats)

Lineaire ontwikkeling
Hoofdweg
Waterweg
Spoorlijn
Bestaande kern voor 1850
Beschermd dorpsgezicht

STEDUM

0 100 250M

6.2 Inventarisatie van de bouwkunst

De inventarisatie van de bouwkunst heeft als doel de (meest) kenmerkende objecten en complexen voor de ruimtelijke, functionele en architectuur-historische ontwikkelingen in de periode 1850-1940 vast te leggen. Essentieel voor de inventarisatie is dat ze 'breed' wordt uitgevoerd. Omdat er in de periode 1850-1940 erg veel gebouwd is heeft de Rijksdienst voor Monumentenzorg als uitgangspunt geformuleerd dat er bij de selectie van objecten/complexen sprake moet zijn van een "herkenbare mate van representativiteit voor de cultuurhistorische ontwikkelingen van de betreffende bouwperiode in de ruimste zin van het woord".

Om het wat overzichtelijker te maken is voor de inventarisatie in de provincie Groningen een onderscheid gemaakt tussen twee categorieën objecten/complexen:

1 die objecten/complexen die een sociaal, economisch of cultuur-historisch belang vertegenwoordigen. Binnen deze categorie vallen objecten/complexen als fabrieken, scholen, kerken, bruggen, boerderijen etc.

2 die objecten die een representatief beeld geven van de woonbebouwing in de verschillende gemeenten.
Daarnaast kan er bij beide categorieën sprake zijn van een extra, de architectonische kwaliteit betreffende, waardering.

Als algemene regel bij de selectie van deze twee categorieën bouwwerken geldt dat ze **gaaf** moeten zijn.
Dat wil zeggen, er mogen aan het bouwwerk geen ingrepen hebben plaatsgevonden die het in zijn grondvorm hebben aangetast. (Gaaf betekent dus niet per se: goed onderhouden.) Er zijn natuurlijk uitzonderingen op de regel. Het gaat dan om voorbeelden van objecten/complexen die zeer schaars zijn in de provincie als geheel of in de gemeenten afzonderlijk. Bij dergelijke voorbeelden wordt het criterium gaafheid vervangen door dat van schaarsheid/zeldzaamheid.

Op de volgende pagina staat een kaart waarop alle in deze gemeente geinventariseerde objecten met een stip zijn aangegeven.

De resultaten van de objectinventarisatie zijn verzameld in een aparte bijlage (Inventarisatie van de Bouwkunst), waarin zijn opgenomen een volledige uitdraai van de inventarisatieformulieren, een afbeelding van alle geinventariseerde objecten en een lijst met adressen van de panden.

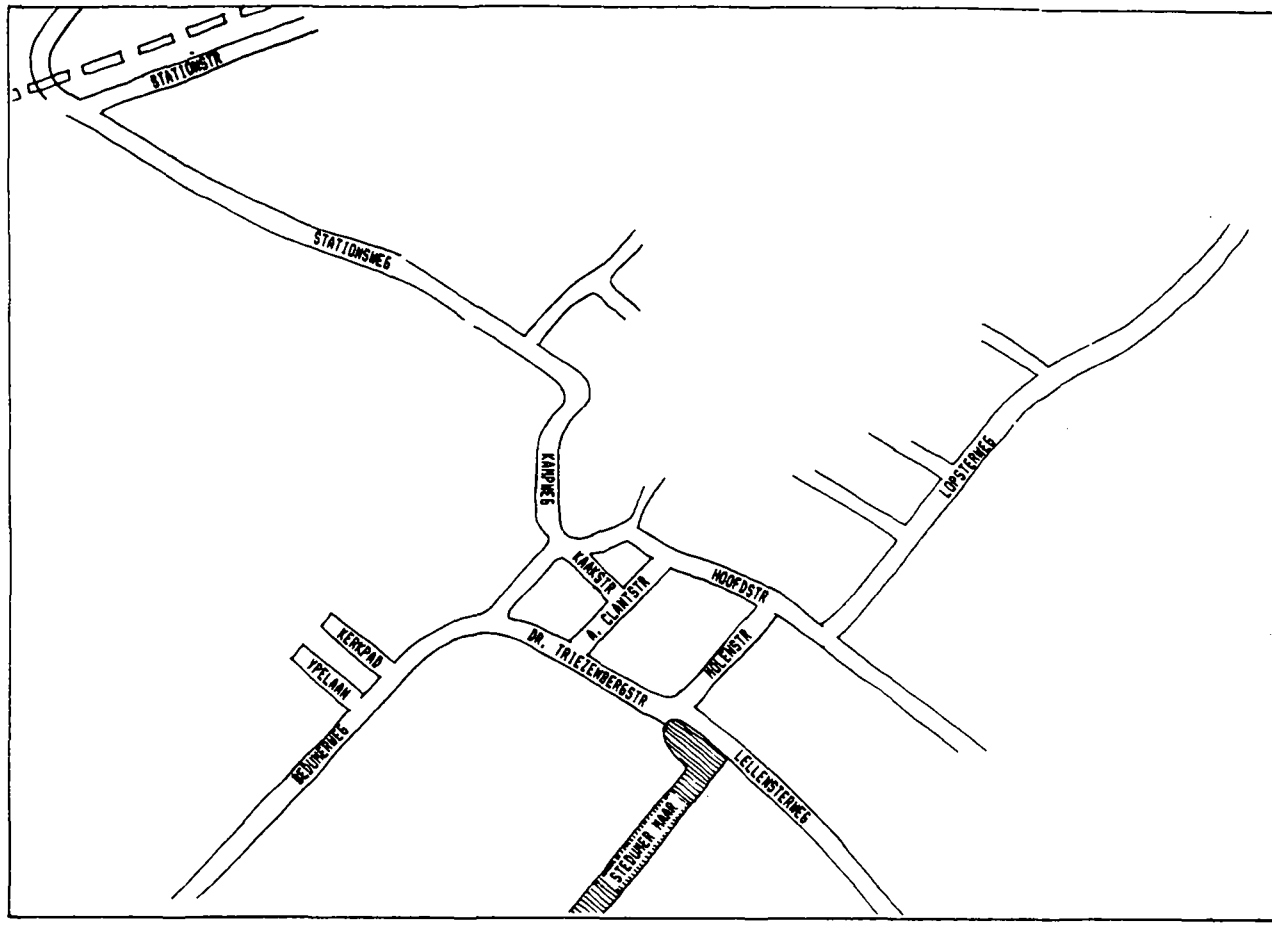

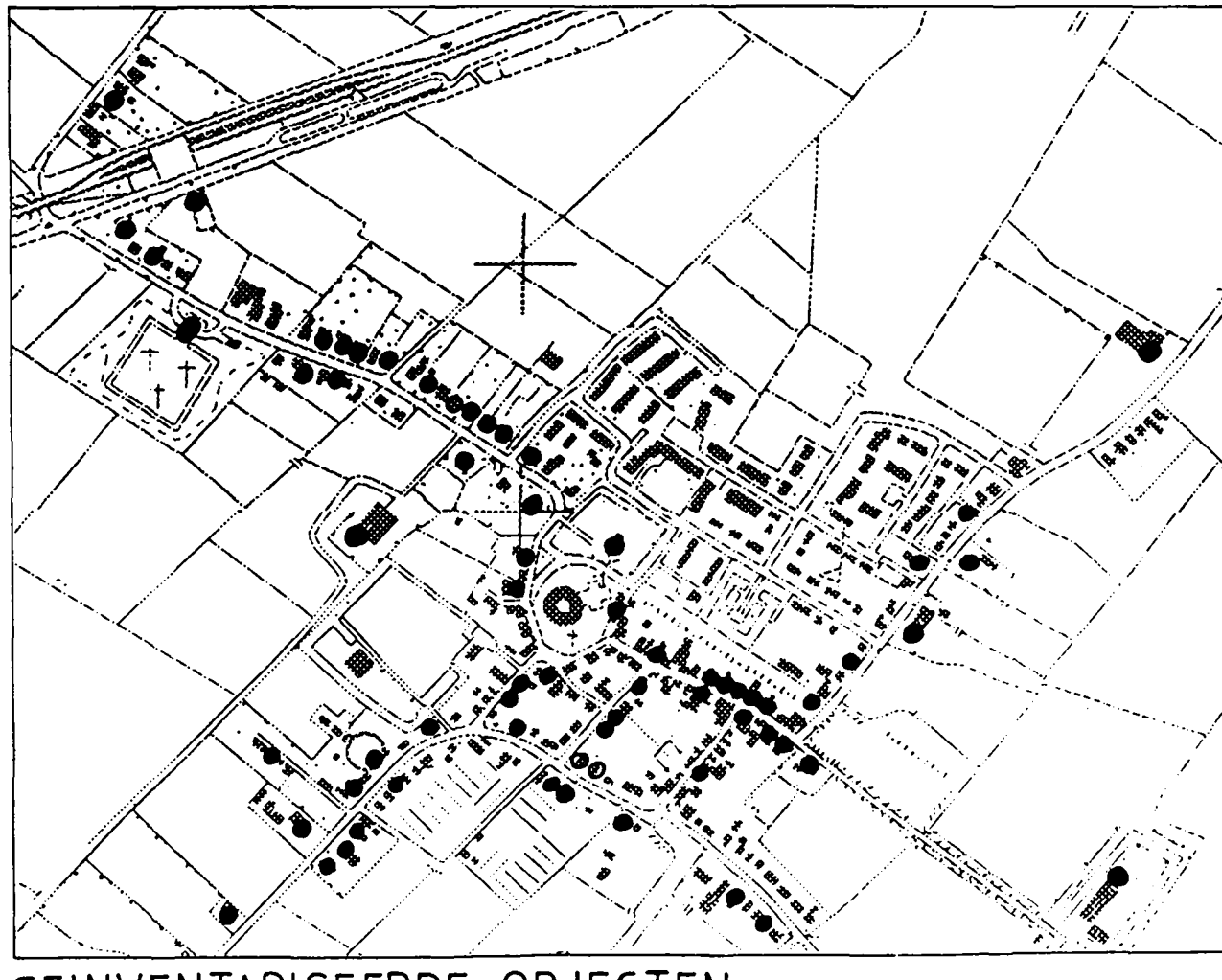

GEINVENTARISEERDE OBJECTEN

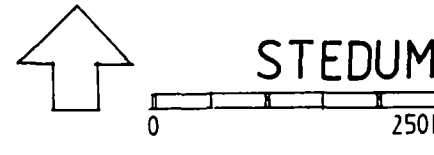

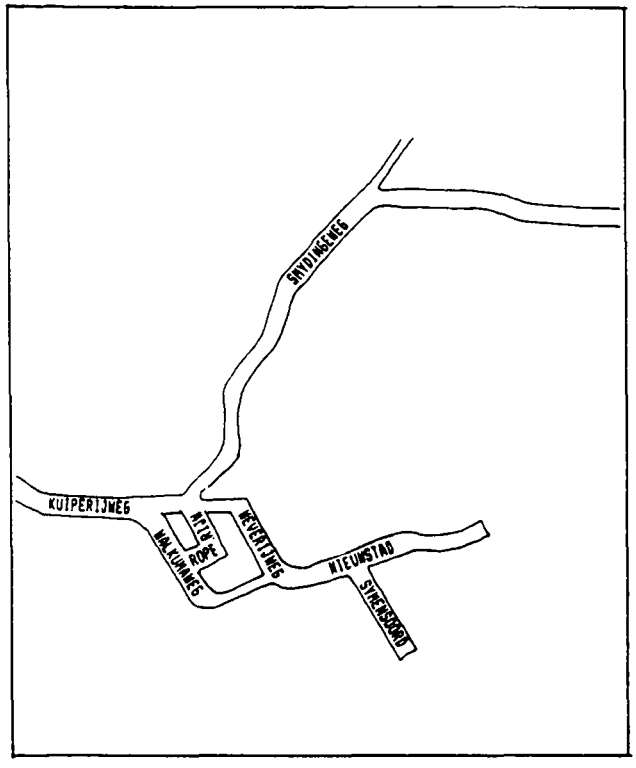

GEINVENTARISEERDE OBJECTEN

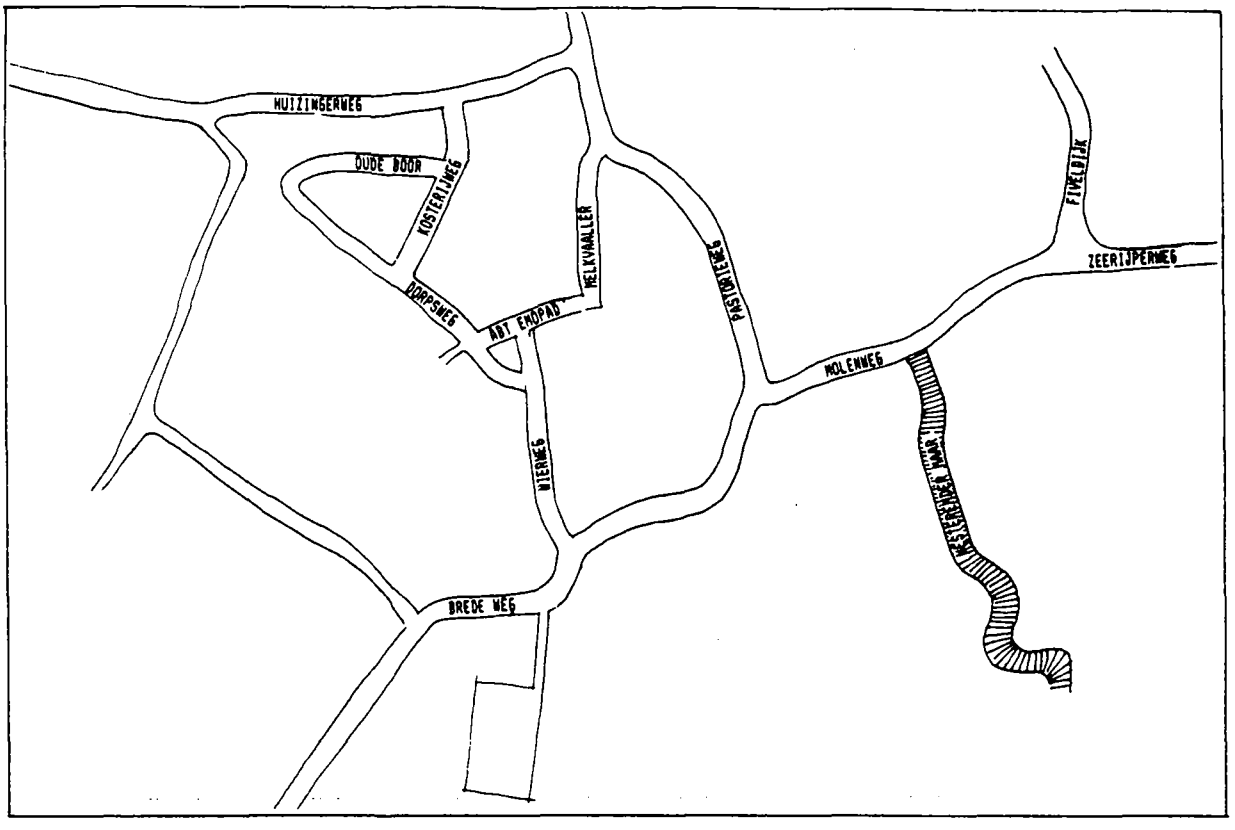

GEINVENTARISEERDE OBJECTEN

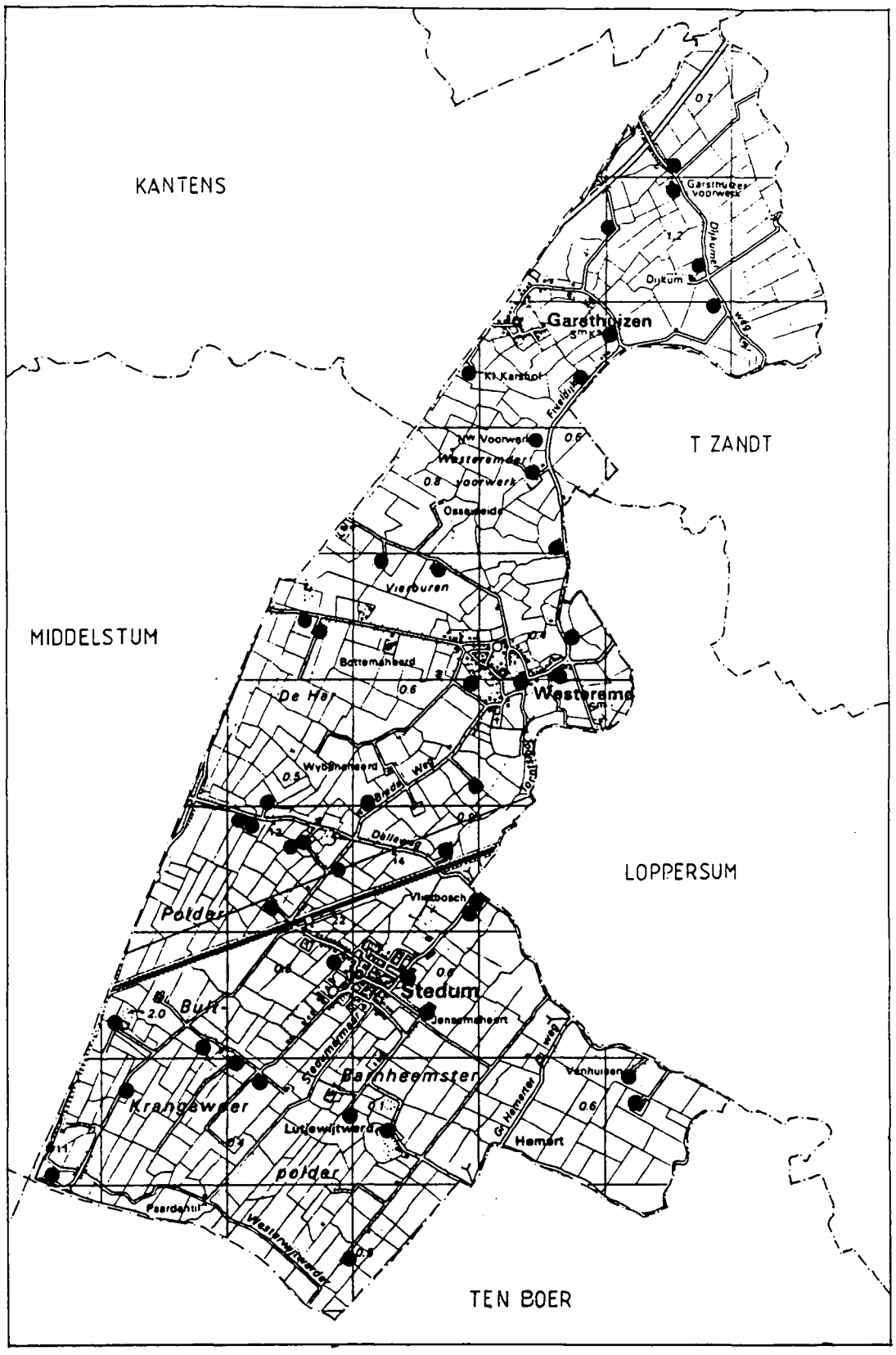

GEINVENTARISEERDE BOERDERIJEN

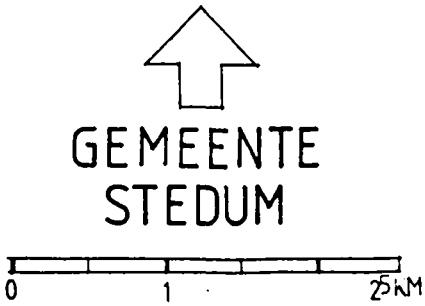

Literatuurlijst

- Boer, J. de, Dorpen in Groningen. Provinciale Planologische Dienst van Groningen, 1987.

- Fysische geografie, botanie en ornithologie. Stedum-Loppersum. Provinciale Planologische Dienst van Groningen, 1985.

- Hartsema, D. en Molleme, W. Met de boderijders naar Groningen. Bedum, 1987.

- Hofstee, E.W., Groningen van grasland naar bouwland 1750-1930. Wageningen, 1985.

- Meijering, J.J. en A. Spakman. Archeologische en cultuurhistorische terreinen in de provincie Groningen. Provinciale Planologische Dienst van Groningen, 1985.

- Provinciale almanak voor Groningen 1985.

- Raamplan waterwegen provincie Groningen. Provincie Groningen, 1978.

- Roeleveld, W., The Groningen coastal area. Amsterdam, 1974.

- Schroor, M., De landelijke lijn. Kavelpatronen en lineaire elementen in het Groninger landschap, cultuurhistorisch bekeken. Provinciale Planologische Dienst van Groningen, 1987.

- Stedum. Het verleden in beeld. G. Ettema e.a.

- Stedum. Toelichting bij het besluit tot aanwijzing van de kom van Stedum als beschermd dorpsgezicht. Rijksdienst voor de Monumentenzorg. Zeist, 1987.

- Stedum. Uitgave ter gelegenheid van het 60-jarig bestaan van de coöperatieve landbouwvereniging "Nittersum" te Stedum. 1967.

- Westeremden. Toelichting bij het besluit tot aanwijzing van Westeremden als beschermd dorpsgezicht. Rijksdienst voor de Monumentenzorg. Zeist, 1988.

Kaarten

- Gemeente atlas van de provincie Groningen 1867. Kuyper, J., Leeuwarden-Hugo Suringar.
- Kaart van alle bevaarbare vaarten en kanalen in de provincie Groningen, 1:100.000
- Topografische kaart 1853, 1:50.000.
- Topografische kaart 1905, 1:25.000.
- Topografische kaart 1933, 1:25.000.